

c.ü.f.d., dos. Qadir Bayram
UNEC

TÜRK DÜNYASININ TƏBİİ RESURS POTENSİALI

Zəngin təbii ehtiyatlara malik olan müstəqil Türk dövlətləri (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan) böyük bir coğrafiyanı əhatə etməkdədir. Türk Dünyası zəngin yeraltı ehtiyatları ilə yanaşı, həm də əlverişli iqlimə, məhsuldar torpaqlara və böyük su ehtiyatlarına malikdir. Türk Dünyasının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən bu dövlətlər, eyni zamanda zəngin turizm-rekreasiya potensialı ilə seçilməkdədir.

2023-cü ilin sonuna Türk dövlətləri əhalisinin 165 milyona çatması gözlənilir. 1,1 trilyon milli gəliri və 560 milyard dollarlıq xarici ticarət dövriyyəsi ilə Türk dövlətləri böyük iqtisadi potensiala malikdirlər.

Metal və qeyri-metal ehtiyatları **Türkiyənin** iqtisadi inkişafında ən mühüm yer tutan təbii sərvətlərdir. Dəmir, mis, xrom, qurğuşun, sink, bor mineralları və mərmər yataqları baxımından son dərəcə zəngin olan Türkiyədə bu ehtiyatların bir hissəsi ölkədə xammal kimi, qalan hissəsi isə ixrac sahəsində istifadə olunur.

*1,1 trilyon milli
gəliri və 560
milyard dollarlıq
xarici ticarət
dövriyyəsi ilə Türk
dövlətləri böyük
iqtisadi potensiala
malikdirlər*

Dünya sənaye xammal ehtiyatlarının 2,5%-i, kömür ehtiyatlarının 1%-i; geotermal potensialın 0,8%-i və metal mineral ehtiyatlarının 0,4%-i Türkiyədədir. Qiymətli xammallar sırasına aid edilən bor ehtiyatlarının 72%-i Türkiyənin payına düşür. Planetdə hasil edilən və ticarət edilən 90 növ mədən və faydalı qazıntıdan 13-ü ölkədə iqtisadi miqyasda mövcud deyil, 22 növ faydalı qazıntı ehtiyatı isə kifayət qədərdir və ixrac edilə bilər.

Türkiyə zəngin torpaq ehtiyatlarına malikdir. Ölkənin 76,7 milyon hektar olan torpaq fondunun 20,5 milyon hektarı becərilən ərazilərdir. 34 milyon hektarı otlaqlar və biçənəklər, 10,5 milyon hektarı meşə altı torpaqlardır. Kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən torpaqların 90%-i dik və meyilli ərazilərdir. Ən çox becərilən ərazi Konya vilayətində, ən az isə Rizedədir.

Ölkə ərazisinin 5,6 milyon hektarında (%7) zəif, 15,6 milyon hektarında (%20) orta, 28,3 milyon hektarında (%36) şiddətli və 17,4 milyon hektarında (%22) çox şiddətli eroziya müşahidə edilməkdədir. 4,2 milyon torpaq sahəsi duzlanma səbəbindən məhsuldarlıq problemi ilə qarşılaşmışdır. Bəzi bölgələrdə daşlıq ərazilərin çox olması torpaqdan istifadəni çətinləşdirir.

Quraqlıqla əlaqdar olaraq Türkiyə torpaqlarının 80% ərazisində dəmyə əkinçilik tətbiq edilir. Türkiyə zəngin turizm rekreasiya ehtiyatlarına sahibdir. Demək olar ki, 9 ay müddətində ölkədə günəşli havanın olması günəş enerjisi əldə etmək üçün böyük üstünlük təmin etməkdədir.

Azərbaycan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına sahibdir. Neft yataqları 1870-ci illərdən sənaye miqyasında istismar edilməkdədir. Ölkə 5 milyard tondan çox neft və 1,5 trilyon m³-dən çox təbii qaz ehtiyatlarına malikdir. İndiki dövrdə neft və qazın 90%-dən çoxu Xəzər şelfindəki yataqlardan çıxarılmaktadır. Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeni böyük neft və qaz yataqlarının tapılması ehtimalı böyükdür.

Azərbaycan metal və qeyri-metallar baxımından da zəngindir. Naxçıvan, Qarabağ və Zaqatala-Balakən bölgələrində böyük polimetall filizi yataqları vardır. Filizçay yatağı qiymətli meşə massivlərinin altında yerləşdiyindən xüsusi istismar metodlarının tətbiqi zəruridir.

Azərbaycanda önəmli qızıl yataqları Gədəbəy, Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan və Daşkəsən rayonları ərazisində yerləşir. Daşkəsəndəki dəmir və alüminium filizi yataqları böyük sənaye əhəmiyyətinə malikdir. Qazax rayonunda bentonit gil, Qarabağ və ətrafındakı bölgələrdə əhəngdaşı, gips, mərmər və qranit yataqları vardır. Neftçala və Salyan ərazisində bromlu sular əczaçılıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan və Kəlbəcərdəki mineral sular (Badamlı, Sirab, İstisu) zəngin tərkibə malikdir və dünyanın ən keyfiyyətli mineral su mənbələri ilə rəqabət qabiliyyətinə malikdir.

Azərbaycan iqlim ehtiyatları ilə zəngindir. Dünyadakı 13 iqlim tipindən 9-u ölkələrin sərhədlərində müşahidə olunur. Yağıntıların paylanması bərabər deyil və bölgələr arasında ciddi fərqlər var. Yağıntıların təxminən 80%-i sulamaya ehtiyac olmayan dövrdə müşahidə edilir. Ölkənin torpaq fondu 8641,5 min hektardır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 52,36% təşkil edir. Ölkənin təxminən 43%-i eroziyaya məruz qalıb.

Azərbaycan su ehtiyatları ilə zəngin ölkə deyil. Ölkə ərazisində cəmi 8359 çay və çay var ki, onlardan yalnız 171-nin uzunluğu 25 km-dən çoxdur. Mingəçevir, Şəmkir, Araz və Sərsəng ölkənin ən böyük su anbarlarıdır.

Azərbaycan günəş və külək enerjisindən istifadə edərək yeni alternativ enerji mənbələrini inkişaf etdirir və “yaşıl enerji” ölkələrindən birinə çevrilə bilər.

1980-ci illərin sonlarından başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsindən

**TÜRK DÜNYASI
ZƏNGİN YERALTİ
EHTİYATLARI İLƏ
YANAŞI, HƏM DƏ
ƏLVERİŞLİ İQLİMƏ,
MƏHSULDA
TORPAQLARA
VƏ BÖYÜK SU
EHTİYATLARINA
MALİKDİR**

sonra işğal altında qalan ərazilərdə ermənilər Azərbaycanın təbii sərvətlərini talamağa başlamış, qiymətli mədənləri istismar etmiş, meşələri qırılmış və Zəngilandakı Bəsitçay çinar qoruğunu dağıtmışlar. Yalnız 2020-ci ildə Azərbaycan ordusu torpaqları işğaldan azad etdikdən sonra Azərbaycan öz təbii sərvətlərinə yenidən qovuşmuş, bölgədə yeni quruculuq işlərinə başlamışdır.

Azərbaycan Azıx mağarası və Qobustan kimi ən qədim insan məskənlərinə sahib ölkədir və bu unikal abidələr turizmi inkişaf etdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan zəngin turizm rekreasiya ehtiyatlarına malikdir və bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə ölkəni dünyanın inkişaf etmiş turizm mərkəzlərindən birinə çevirə bilər.

Qazaxıstanın əsas iqtisadi sahələrindən biri neft hasilatıdır. Ən mühüm neft yataqları Kaşaqan, Tengiz, Qaraçaqanak, Uzendir. Bu yataqların bir çoxu yeni işlənir, lakin onların hamısı böyük potensiala malikdir və ölkə büdcəsinə böyük gəlir gətirir. Ölkənin əsas ehtiyatlarından sayılan mis filizləri Şərqi Qazaxıstan və Qaraqanda vilayətlərində yerləşir. Respublika mis hasilatı üzrə dünyada 7-ci yerdədir.

Ölkədə ümumilikdə on daş və qonur kömür yatağı istismar edilir. Əsas ehtiyatlar Qaraqanda və Ekibastuz hövzələrində yerləşir. Həmçinin

Pavlodar və Kostanay vilayətlərində də böyük yataqlar aşkar edilib. Qazaxıstanda hər il təxminən 100 milyon ton kömür hasil edilir. Dəmir filizi ehtiyatlarına görə dünyada ilk sıralarda olan Qazaxıstanın təxminən 16,6 milyard ton ehtiyatı vardır. Şimali Qazaxıstanın təbii ehtiyatları Kostanay vilayətində yerləşir. Qızıl filizinə Qazaxıstanın əksər bölgələrində rastlanmaqdadır. Əsas yataqlar Kalbinsk, Zhetygarinsky rayonlarında yerləşir. Ölkənin zəngin faydalı qazıntıları respublikaya xarici investorları cəlb edir və iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Ölkə həm də zəngin uran yataqlarına sahibdir.

Qazaxıstanda bir neçə böyük çay vardır. Bunlar İrtiş, İşim, Ural, Sır-Dərya, Toboldur. Cənubi və Şərqi Qazaxıstanın əsas çayı İlidir. Göllər Respublika ərazisində qeyri-bərabər paylandığı üçün şimaldan cənuba doğru onların sayı azalır. Qazaxıstan Respublikası ərazisində göllərin sayı 48 minə çatır. Balxaş və Tengiz ölkənin mərkəzi hissəsində böyük göllər hesab olunur. Şərqdə Zaysan gölü, cənub-şərqdə isə Alakol yerləşir.

Təbii ehtiyatlara görə Qazaxıstan demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri ilə rəqabət apara bilər. Kimyəvi elementlər cədvəlində olan 110 elementdən 99-na burada rastlanır. Son ekspert hesablamalarına görə, neft və qaz kondensat ehtiyatları 23 milyard tondan artıqdır və bunlardan təxminən 13-14 milyard tonu Xəzər dənizi və Manqistau yarımadasında cəmləşmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının ümumi ərazisi 272,5 milyon hektardır. Torpaq fondunun 8,7 faizi (22,9 milyon hektar) meşə fondu torpaqlarıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 214,8 milyon hektar təşkil etməkdədir.

Özbəkistanda 2700-dən çox perspektivli filiz yataqları, müxtəlif faydalı qazıntılar, o cümlədən 100-ə yaxın mineral xammal aşkar edilmişdir ki, onların 60-dan çoxu artıq hasilatdadır. Təsdiq edilmiş ehtiyatları 970 milyard dollara bərabər olan 900-dən çox yataq kəşf edilib. Ümumi mineral ehtiyat potensialı 3,3 trilyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir.

Respublikanın dərinliyində nəhəng qaz və neft yataqları var. Ölkə ərazisinin təxminən 60%-i onların istehsalı üçün perspektivli hesab olunur. Təbii qazın böyük əraziləri Kaşkədərya və Buxara bölgələridir. Özbəkistanda hasil edilən təbii qazın demək olar ki, 3/4-ü Kaşkədərya vilayətinin payına düşür. Özbəkistan böyük kömür ehtiyatlarına malikdir və geoloji ehtiyatlarına görə Orta Asiyada ikinci yerdədir. Respublikada üç kömür yatağı aşkar edilmişdir - Daşkənd vilayətində Anqrev, Surxandərya rayonunda Şərqun və Baysun. Bu yataqlar arasında ən əhəmiyyətli qəhvəyi kömürün Anqren yatağıdır. Əsasən ucuz, açıq mədən üsulu ilə çıxarılır. Qızıl, uran, mis, kaolin, fosfor kimi faydalı qazıntıların ehtiyatları da çoxdur. Belə ki, qızıl ehtiyatlarına görə respublika dünyada dördüncü, hasilatına görə isə yeddinci yeri tutur. Qızıl hasilatı baxımından

Özbəkistan MDB ölkələri arasında ikinci (Rusiyadan sonra) və adambaşına düşən kəmiyyətə görə birinci yerdədir.

Özbəkistan ərazisində torpaq örtüyü olduqca müxtəlifdir. Səhralar və qumlu torpaqlar ölkə ərazisinin əksər hissəsini əhatə etməkdədir.

Özbəkistanın iqlimi kəskin kontinentaldır. Gündüz və gecə, yay və qış temperaturlarının kəskin amplitudaları ilə ifadə edilir. Təbiəti quraqdır, yağıntı azdır, havanın nisbi rütubəti aşağıdır. Yazda günün uzunluğu təxminən 15 saat, qışda isə ən azı doqquzdur.

Ölkənin əsas çayları Sırdərya və Amudəryadır. Ölkənin böyük hissəsi bu iki nəhəng çayın hövzələrində yerləşir. Hər iki çay Özbəkistanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda başlayır. Amudərya öz mənbəyini Tacikistanın yüksək dağlıq ərazilərində Vaxş və Pyanc çaylarının qovuşduğu yerdən götürür və sularını 1415 km məsafəyə aparır. Sırdərya Narın çayının Qaradəryaya qovuşmasından əmələ gəlir və uzunluğu 2137 km-dir.

Özbəkistan və Qazaxıstan ərazilərində yerləşən Aral gölünün quruması və sahəsinin yarısından çoxunu itirməsi bu iki ölkənin resurs potensialını azaltmaqdadır.

Türkmənistanın ən vacib təbii ehtiyatları neft və təbii qazdır. Əsas neft yataqları – Qoturtop, Barsa-Gəlməzdir. Ən mühüm qaz yataqları Şatlıq, Açaq və Naipdir.

Kəşf edilmiş qaz ehtiyatlarına görə Türkmənistan MDB-də ikinci (Rusiyadan sonra) və dünyada dördüncü yerdədir. Türkmənistan alimlərinin hesablamalarına görə ölkədə proqnozlaşdırılan qaz ehtiyatları təqribən 23 trilyon m³-dir. Türkmən ekspertlər neft ehtiyatlarının 5 milyard tona yaxın olduğunu qeyd edirlər.

Türkmənistan iqlimi quraq olduğu üçün çay şəbəkəsi zəifdir. Yağıntıların çox az olması səbəbi ilə çaylar dayaz olur və tez-tez yazın sonuna qədər quruyur. Yeganə istisna Tacikistan və Əfqanıstan dağlarından başlayan və Türkmənistanın şimalından axan Amudərya çayıdır. Türkmənistan günəş enerjisinin istehsalı üçün də geniş imkanlara malikdir.

Qırğızıstan Respublikasının təbii resurs potensialı böyükdür. Əsas faydalı qazıntıları qızıl, cıvə, sürmə, qalay, volfram və kömürdür. Dəmir, titan,

**2023-CÜ İLİN
SONUNA TÜRK
DÖVLƏTLƏRİ
ƏHALİSİNİN
165 MİLYONA
ÇATMASI
GÖZLƏNİLİR.
1,1 TRİLYON
MİLLİ GƏLİRİ
VƏ 560 MİLYARD
DOLLARLIQ
XARİCİ TİCARƏT
DÖVRİYYƏSİ İLƏ
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ
BÖYÜK İQTİSADI
POTENSİALA
MALİKDİRLƏR**

vanadium, alüminium, mis, molibden, berillium yataqları perspektivli hesab edilir. Tantal, kobalt, litium və rəngli daşların da sənaye əhəmiyyətli olduğunu istisna etmək olmaz.

Bu günə qədər Qırğızıstan ərazisində 2500-ə yaxın ilkin qızıl yatağı aşkar edilib. Onların böyük əksəriyyəti çox kiçikdir, sənaye baxımından maraq kəsb etmir. Ən böyük və məhsuldar qızıl yatağı Kumtordur. Jeroy və Makmal kimi yataqlar da perspektivli sayılır. Ölkədə sürmə, cıvə volfram və qalay kimi təbii ehtiyatlar da vardır.

Qırğızıstan dağlar ölkəsidir. Ölkənin sərhədlərinin 90%-nin 1500 m-dən, üçdə birinin isə 3000 m-dən yuxarı olduğu təxmin edilir. Qırğızıstan Mərkəzi Asiyada yeganə ölkədir ki, onun su ehtiyatları demək olar ki, tamamilə öz ərazisində formalaşır və bu, onun hidroloji xüsusiyyəti və üstünlükləridir. Respublika əhəmiyyətli su və hidroenergetika ehtiyatlarına malikdir və bu onun əsas sərvətlərindən biridir.

Çayların su enerji potensialı təqribən 174 milyard kilovatsaata, gücü isə 19,8 milyon kilovata yaxındır. Böyük həcmdə su ehtiyatları sayı 6000-dən çox olan buzlaqlarda cəmləşmişdir. Qırğızıstan zəngin turizm rekreasiya ehtiyatlarına malikdir. Dağ çayları və gölləri, buzlaqlar, şalələlər və yaylaqlar turizmin inkişafı üçün şərait yaradır. Bu ölkədə Avropanın ən yüksək dağı olan Monblandan yüksək 14 dağ zirvəsi vardır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Türk dövlətləri zəngin təbii resurs potensialına sahibdir və bu ehtiyatların səmərəli istifadəsində əməkdaşlıq, qarşılıqlı investisiyalar, yeni texnologiyaların tətbiqi əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

